

Юлія КОРНІЙЧУК

Трансформація церковно-общинного життя у ХХ ст.

Досліджуються трансформації парафіяльного життя християнських Церков, що відбулися під впливом викликів ХХ ст. Окреслено сучасні тенденції розвитку та ініціативи щодо відновлення спільнотного життя сучасного православ'я.

Ключові слова: православ'я, парафія, спільнота / громада.

ХХ століття, що, за влучним висловом британського історика Еріка Гобсбаума, стало справжньою «добою крайнощів», позначилося глобальними зрушеннями в усіх царинах суспільного життя. Не є винятком із загального правила і релігійна сфера, знаковими трендами якої в ХХ ст. були такі процеси, як секуляризація та приватизація релігії, створення теорії «релігійного супермаркету» й трансформації релігійності в її сутності, розвиток екуменічного руху та модернізація релігії тощо. До цих рис доби належить і фактична загибель «парафіяльної цивілізації» в низці традиційно християнських країн. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. натомість, став певним трансформаційним етапом у християнському церковнопарафіяльному житті, що на хвилі «великого повернення релігії» (С. Гантінгтон), розвитку теорії постсекуляризації й глобальних суспільно-політичних змін (розпад СРСР та Югославської федерації) охарактеризувався спробою відновлення парафії як спільноти. Від успіху чи невдачі цього процесу великою мірою залежить обличчя найчисельнішої зі світових релігій, що актуалізує дослідження обраної тематики.

Усвідомлюючи широкий спектр християнських течій, а також специфіку розвитку різних християнських Церков, у межах пропонованої розвідки плануємо зосередити увагу насамперед на парафіяльному житті Православної церкви.

Отже, метою цієї статті є аналітичний огляд трансформацій православної громади у ХХ – на початку ХХІ ст. Реалізація поставленої мети передбачає виконання кількох завдань: по-перше, виокремлення причин руйнування традиційної системи парафіяльного життя Православної церкви; по-друге, розгляд наслідків такого процесу; по-третє, аналіз сучасних тенденцій розвитку та ініціатив щодо відновлення спільнотного життя в сучасному православ'ї.

Із другої половини ХХ ст. явище трансформації християнської парафії (передовсім, католицької) активно осмислюється в західній (амери-

канській та європейській) соціологічній, релігієзнавчій і теологічній думці. Тут варто згадати хоча б праці таких класиків соціології релігії, як Дж. Фіхтер¹, Ф. Дж. Мерніон², Ю. Майка³ та ін. Попри важливість дослідження аналогічних змін у рамках православ'я, їхнє вивчення лише починається (йдеться про напрацювання учасників проекту «Соціологія релігії» богословського факультету Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету⁴ (socrel.pstgu.ru), матеріали щорічних міжнародних богословських конференцій Свято-Філаретівської московської вищої православно-християнської школи⁵, роботи учасників проекту «Двадцять років трансформації: релігійні та соціальні практики російських православних парафій»⁶).

Прикметною рисою середини ХХ ст. став суттєвий спад основних показників релігійності населення. Католицький дослідник Джонс Кеннез (Jones Kenneth) наводить такі індикатори релігійності: участь вірян у месях і таїнствах, загальне число священства та релігійних орденів, кількість міжкатолицьких шлюбів, відвідувальність недільних шкіл тощо. Так, наприклад, у період з 1965 по 2000 рр. у США чисельність католицьких недільних шкіл та людей, які їх відвідують, зменшилася приблизно вдвічі; число шлюбів скоротилося приблизно на третину, а число розлучень за 1968–2002 рр. зросло з 338 до 50 000; кількість відвідувачів недільної меси знизилася з 75 до 25 %⁷...

Така ситуація зумовлена цілою низкою обставин сучасного суспільного життя. Мовиться насамперед про підвищення соціальної мобільності та, у зв'язку з цим, динамічне зростання частки міського населення, з усіма негативними наслідками стрімкої урбанізації, що досить детально досліджена соціологами⁸. Формуючись першопочатково на подібних засадах, сільська та міська громада поступово набувають дедалі більш... принципових відмінностей. З одного боку, сільську громаду найкраще характеризує патріархальний устрій взаємин між духовенством і мирянами, високий рівень комунікації та взаємодопомоги між членами релігійної спільноти, які, окрім церкви, об'єднані також і адміністративно. З іншого, якості міської релігійної громади починають перетворюватися на діаметрально протилежні. Міська анонімність і приватність дозволяють сховатись у натовпі, не підкорятися законам релігійної моралі й етикету (відвідування недільних богослужінь, дотримування християнських заповідей у повсякденному житті тощо), бути байдужим до численних оточуючих, які перестають бути ближніми.

Посилення ефекту відірваності вірянина від релігійної громади сприяє суттєве розширення державних інституцій, що одна за одною звільняють

церкву/парафію від її нерелігійних функцій – як освітнього закладу, органу реєстрації актів громадського стану, соціальної та благодійної установи. Однак, паралельно із наданням Церкві виняткового права чи не вперше в історії займатися суто релігійною діяльністю, виявляється втрата того зв'язку, що пов'язував індивіда з певною релігійною інституцією та спільнотою.

Величезним кроком з боку Католицької церкви до мінімалізації означеної проблеми стали рішення II Ватиканського собору (1962–1965 рр.). Незважаючи на те, що жоден із понад двох десятків прийнятих на ньому документів не був присвячений безпосередньо функціонуванню релігійної громади, (у них порушувалися більш загальні та принципові питання сенсу життя й форм релігійного служіння, ролі й місця Церкви та вірянина в сучасному суспільстві, взаємин із іншими християнами), цей Собор, фактично, став революційною спробою реорганізації парафіяльного життя. Така реорганізація стосувалася найрозмаїтіших сфер життя спільноти – і богослужбових (запровадження національних мов богослужіння, зміни в організації храмового простору), і соціальних (розробка концепції мирянського апостолату, розширення й актуалізація широкого спектру позахрамової (соціальної) діяльності). Тільки така дійсно глобальна та докорінна перебудова основних засад свого функціонування дозволила Католицькій церкві підготувати гідну відповідь на поставлений перед нею виклик часу.

Аналізуючи парафіяльне життя Православної церкви, перш за все, потрібно вказати на суттєву відмінність у розвитку різних традицій вселенського православ'я.

Очевидні відмінності парафіяльного життя всередині Православної церкви формуються головним чином після османського завоювання Візантії (1453 р.). На здобутих православних територіях Султан Мухамед упровадив звичну для турків систему організації т. зв. *мілетів* – автономних громад, які послуговувались у своєму внутрішньому житті власними усталеними законами та звичаями; голова мілету призначався відповідальним за управління ввіреною йому громадою та за її підпорядкування мусульманській владі. Як стверджує англійський візантист Стівен Рансімен, у цей час константинопольський патріарх стає «етнархом» – офіційним правителем грецького православного мілету, чия юрисдикція на православних теренах була майже абсолютною⁹. Патріарх та Синод мали повну владу над клиром, церквами й монастирями (лише патріарший суд міг розглядати судові справи духовенства). Оскільки судова система мусульманських країн нерозривно пов'язана з релігією, то досить швидко

до компетенції патріарха та вищого священства відійшло право вирішувати всі питання, які стосувалися православних (від шлюбів та розлучень до опіки над сиротами та контролю за виконанням заповітів)¹⁰. Обов'язком православної релігійної влади було також стягнення податків на користь турків, а також покарання за їх несвоєчасну сплату. Так, зокрема, султан міг вимагати від патріарха покарати злісного неплатника податків відлученням від причастя.

Попри широкий спектр прав, які отримала Православна церква в Османській імперії, не варто забувати про всю складність її становища в іновірній державі: починаючи від надвисоких податків, закриття храмів або перетворення їх на мечеті (як сталося із Софією Константинопольською) до майже повного обмеження публічної діяльності Церкви в межах країни, депортації або й фізичного знищення православних ієрархів та мирян (нагадаймо, для прикладу, що патріарх Григорій V (Ангелопулос) був повішений на воротах патріархії (1821 р.) чи спроб створення більш лояльної («національної») турецької Православної церкви (1923 р.)¹¹.

За таких обставин, православні парафії на мусульманських територіях перетворилися на герметичні, замкнені спільноти, члени яких при цьому стали максимально самоорганізованими й активними. Це допомогло відносно швидко знайти спільну мову в діалозі з католицько-протестантським Заходом на початку ХХ ст., що промовисто ілюструє низка екуменічних починань православних ієрархів.

Умовно названій «константинопольською» традиції розвитку парафіяльного життя можна протиставити іншу – означимо її, знову ж таки умовно, як «московську». Переломними моментами в її формуванні є церковні реформи Петра I та зміни, що були привнесені в релігійне життя радянської владою. Обмеження діяльності Православної церкви, які припадають на цей час, спричинили суттєву втрату церковного досвіду щодо ефективного соціального служіння, хоча й дали православ'ю на цих землях «можливість зберегти свою сутність у процесі найбільш жорстоких і безжальних до нього суспільно-політичних трансформацій»¹².

У радянський період соціальна відстороненість православ'я поглиблювалася, за винятком тих окремих випадків, коли в суспільній активності Церкви була зацікавлена світська влада (як-от у миротворчій діяльності РПЦ). Фактично єдиною дозволеною формою релігійної діяльності стало здійснення богослужіння. Новозавітний принцип «віра без добрих діл – мертва» (Як. 2:17), поступово відійшов на периферію православної свідомості, призвівши до завмирання парафіяльного життя, утвердження формальної релігійності, виникнення феномена «невідомого право-

слав'я»¹³, коли внаслідок хрещення без попередньої катехизації з'явилися православні, які мають досить еклектичне уявлення про природу православного досвіду – християнська активність людини перестала сприйматися як обов'язковий елемент вираження її віри. Болісно оцінюючи ці трансформації всередині православ'я, Марія Скобцова сформулювала доволі радикальне припущення: «Можливо, в цьому сенсі для Церкви було б корисніше не мати офіційного дозволу на богослужіння, а збиратися таємно, в катакомбах, ніж мати дозвіл лише на них, а отже, не мати змоги являти світові всю любов Христову в усьому досвіді свого життя»¹⁴.

Зустріч православного Сходу з католицько-протестантським Заходом по-новому поставила для кожної із християнських Церков питання розвитку релігійного життя та суспільного служіння Церкви шляхом повернення сучасного християнства до його першовитоків, актуалізації літургійного та живого євангельського досвіду соціальної діяконії (концепції «літургії після Літургії» (Іон Бріа), «літургійної діяконії» (Олександр Пападерос), «позахрамової літургії» (Марія Скобцова)).

Після горбачовських реформ кінця 1980-х рр., які торкнулися й сфери державно-церковних відносин, Православні церкви нині посткомуністичних країн отримали нарешті шанс повноцінного входження до публічної сфери, що вкотре актуалізувало проблему вироблення соціальної стратегії діяльності Церкви, участі парафіян у церковному житті. На цей час припадає різке зростання чисельності релігійних громад, кількість яких збільшилася щонайменше в чотири рази. Однак швидке помноження громад не завжди супроводжувалося розширенням числа воцерковлених вірян та відновленням повноцінної християнської спільноти. Як свідчать результати опитування, проведеного Центром Разумкова в 2006 р., тільки 33,5 % українців є вірними однієї з Церков чи конфесій, 22 % – самопозиціонуються невірними, натомість 40,5 % – вважають себе віруючими людьми, але не належать до жодної з Церков (4 % опитаних не визначилися із відповіддю)¹⁵.

Водночас лише 7,2 % усіх опитаних є членами релігійної громади (19,3 % вірян певних Церков та конфесій); 27,7 % – не входять до жодної релігійної спільноти (серед тих, хто відносить себе до якоїсь із Церков чи конфесій – 74,9 %) ¹⁶.

Розвиток парафіяльного життя Православних церков сьогодні позначений низкою складних процесів: з одного боку, прагненням до більш масштабного воцерковлення та подолання номінальної релігійності, з іншого – пошуком нового типу парафії, яка поєднувала б у собі «неушкоджену віру Семи Вселенських соборів» та актуалізувала присутність Православної церкви у «цьому світі».

Таким чином, дедалі частіше в релігійному дискурсі постає питання про необхідність сприяння відродженню, поряд із парафіяльною мережею, християнської спільноти як такої.

Російський священик Г. Кочетков, розрізняючи парафії та релігійні громади, так означив їхню відмінність: «не кожна християнська церковна спільнота обов'язково є парафіальною громадою <...> православна спільнота, що живе за внутрішнім принципом «люби Бога у Христі, а отже, і кожную людину, та чини й думай як бажаєш», – це радше єдина жива християнська духовна «сім'я», «мала група», яка прагне зберегти особливий духовний Світ, свою Свободу та Єдність з Богом та ближніми, особистісну Любов до них та сердечну Віру в них <...> Вона (спільнота. – Ю. К.) не знає поділів на клир та мирян, її керівники обираються самою громадою зі своїх членів і ставляться нею ж. Вона об'єднується не залежно від наявності чи відсутності єдиного для всіх її членів парафіяльного храму. Вона – не частина, а церковне ціле, якщо в ній, у єдності зі всією Церквою, здійснюються таїнства, у тому числі Хрещення та Євхаристія. Її єдиним Главою, під «канонічним» керівництвом якого вона перебуває, є Сам Бог во Христі через дар і дари Святого Духа»¹⁷ Проте спроби створення таких спільнот, попри їх неабияку актуальність, нині лише поодинокі.

Поряд із цим, актуальними залишаються питання: Наскільки парафія має бути спільнотою? Яке місце повинна вона посідати в житті сучасного вірянина? – Це питання, на які Православній церкві сьогодні ще належить знайти чітку відповідь.

Отже, ХХ століття стало добою суттєвих трансформацій спільнотного життя християнських Церков. Це було обумовлено низкою як загальних суспільних процесів (наприклад, урбанізація), так і конкретних історичних та політичних обставин (наприклад, створення/розпад СРСР). Наслідками таких змін є принципова трансформація християнської релігійності та відчуття втрати належності до християнської спільноти. Відродження цієї спільноти у повному сенсі цього слова – одне з найбільш важливих завдань церковного сьогодення.

¹ Fichter J. H. *Social Relations in the Urban Parish* / Joseph H. Fichter. – Chicago: University Press, 1954. – 263 p.

² Мерніон Ф. Дж. Формування парафіяльної спільноти. Соціологічне есе про сучасний розвиток парафії [Електронний ресурс] / Філіп Дж. Мерніон, отець; [пер. з англ. П. Гусак]. – Режим доступу: <http://xic.com.ua/z-zhyttja/21-problema/173-formuvannja-parafijalnoji-spilnoty>.

³ Majka J. *Socjologia parafii : zarys problematyki* / Józef Majka. Lublin : Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1971.

⁴ Орешина Д. Католический приход во второй половине ХХ века: факторы формирования приходской общины [Электронный ресурс] / Дарья Орешина.

- Режим доступа: <http://socrel.pstgu.ru/wp-content/uploads/2012/02/%D0%9C%D0%A1-2010-3-%D0%BE%D1%82-18.02.2012.pdf>.
- ⁵ Приход в Православной церкви: сб. материалов. – М.: Свято-Филаретовская московская высшая православно-христианская школа, 2000.
- ⁶ Приход и община в современном православии: корневая система российской религиозности / [сб. ст.; под ред. А. Агаджаняна, К. Русселе]. – М.: Ввесь мир, 2011.
- ⁷ Орешина Д. Католический приход во второй половине XX века...
- ⁸ Кокс Х. Мирской град: секуляризация и урбанизация в теологическом аспекте / [Электронный ресурс] / Харви Кокс. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Cox/index.php.
- ⁹ Рансимэн С. Великая церковь в пленении. История Греческой церкви от падения Константинополя в 1453 г. до 1821 г. / [Пер. с англ. Л. А. Герд] / С. Рансимэн. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – С. 179.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Нанакис А. История Вселенского Константинопольского патриархата в XX столетии / Андреас Нанакис // Православная Церковь в Восточной Европе. XX век / [под ред. К. Шайо; пер. с фр.]. – К.: Дух і літера, 2010. – С. 39.
- ¹² Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / Віктор Євгенович Єленський. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 49.
- ¹³ Филоненко А. С. Русская православная церковь в Великобритании XX века: миряне и открытость миру / Александр Семенович Филоненко // Альфа и Омега. – 1998. – № 4. – С. 350.
- ¹⁴ Мария (Скобцова). Типы религиозной жизни / Мария (Скобцова), мать // Что такое церковность? – К.: QUO VADIS, 2010. – С. 95.
- ¹⁵ Соціологічне опитування Центру Разумкова (20 квітня – 12 травня 2006 року): «Чи належите Ви до якоїсь із церков, релігійних конфесій?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=299.
- ¹⁶ Соціологічне опитування Центру Разумкова (20 квітня – 12 травня 2006 року): «Чи є Ви членом однієї з релігійних громад, що існують у Вашому місті, селі?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=301.
- ¹⁷ Кочетков Г. Приходские общины в Православной церкви и потребности современного общества в СССР [Электронный ресурс] / Георгий Кочетков, священник. – Режим доступа: http://archive.sfi.ru/ar.asp?rubrika=209&rubr_id=209&art_id=5263.

SYMMARY

Iuliia Korniiichuk

The Transformation of the Church-Community Life in the XXth century

The article deals with the research of the transformation of the church-community life that has taken place under the influence of the XX century's challenges. We have determined the tendencies of development and initiatives to renew the community life of the modern Eastern Orthodoxy.

Keywords: Eastern Orthodoxy, parish, community.